

Н.У. ЧАЙКА

СПЕЦЫФІКАЦЫЯ МАДАЛЬНАСЦІ Ў КАНСТРУКЦЫЯХ З ЭЛІПСІСАМ ДЗЕЯСЛОВА

Показано, что грамматическая спецификация конструкций с эллипсисом глагола осуществляется с помощью единиц следующих языковых уровней: внутрисинтагматического, синтагматического и суперсинтаксического и возможна только невербальными средствами, к которым относятся параллелизм структур, актанты и сирконстанты. Выявлено, что вторичное предикирование в эллиптических предложениях осуществляется при помощи актантно-сирконстантного комплекса.

The article is devoted to one of the urgent problems, that is to the problem of the grammatical specification of the constructions with the ellipsis of the verb. The grammatical specification cannot be expressed by predicative means by reason of the absence of the verb. The named meaning can be expressed with the help of particles and syntactic parallelism. The secondary predication of elliptic constructions and ways of expressing the predication, i. e. octants and circumstants, are researched in the article.

Спецыфікацыя граматычных катэгорый у эліптычных сказах патрабуе дэталёвага вывучэння. Пропуск дзеяслова не дазваляе рэалізаваць мадальнасць тыповымі сродкамі, таму яе спецыфікацыя фарміруецца на розных узроўнях мовы. Працы, прысвечаныя праблеме спецыфікацыі мадальнасці, характарызуюцца неадназначнасцю трактоўкі. Некаторыя даследчыкі (гл. Адмони 1964, 238; Колосова 1980, 164; Панина 1979, 48–59) не адносяць да экспліцытных катэгорый мадальнасці і тэмпаральнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова. Л.І. Бурак і Н.М. Паўлава, напрыклад, лічаць, што значэнне ладу і часу ўласціва канструкцыям з эліпсісам дзеяслова, толькі фарміруюцца яны на іншых узроўнях (гл. Бурак 1992, 79–85; Павлова 1992, 114).

Неадназначнасць трактоўкі фарміравання значэння мадальнасці ў эліптычных канструкцыях патрабуе дэталёвага вывучэння гэтай праблемы. Аб'ектам нашага даследавання з'яўляюцца сродкі фарміравання мадальнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова і аналіз моўных узроўняў, на якіх названае значэнне фарміруецца. Мы выкарыстоўвалі апісальны метадад, што ўключае ўсе неабходныя прыёмы для вывучэння гэтай з'явы, а таксама прымянялі элементы кампанентнага аналізу для вызначэння семантычных функцый.

Мадальнасць як граматычная катэгорыя характарызуецца неаднароднасцю: яна можа быць прымарнай (фармальна не выражанай), якая назіраецца ў поўных сказах, калі змест прапазіцыі цалкам адпавядае аб'ектыўнай рэчаіснасці. У эліптычных сказах назіраецца непрымарная мадальнасць, бо адсутнасць дзеяслова патрабуе іншых спосабаў яе выражэння.

Часта сустракаюцца эліптычныя сказы са значэннем *загаднага ладу*. У гэтым выпадку змест прапазіцыі эліптычнага сказа не адпавядае аб'ектыўнай рэчаіснасці і суб'ект маўлення імкнецца да таго, каб прапазіцыя эліптычнага сказа поўнасцю адпавядала рэчаіснасці. Пры гэтым выбіраецца мадальнасць пабуджальнасці, якая рэалізуецца ў эліптычных сказах пры дапамозе пэўных спецыфікатараў.

Паколькі спецыфікацыя пабуджальнасці ў эліптычных сказах не можа выражацца формай дзеяслова, як у поўных сказах, то выкарыстоўваюцца самыя розныя сродкі.

Найбольш распаўсюджаным спецыфікатарам пабуджальнасці з'яўляецца зваротак. Эліптычныя канструкцыі са звароткам даюць магчымасць канкрэтызаваць значэнне пабуджальнасці і адрозніць яго ад значэння абвеснага ладу. Спецыфікацыя пабуджальнасці ў канструкцыі *Маркін! У ланцуг!* (В. Быкаў. Яго батальён) рэалізуецца пры дапамозе зваротка **Маркін**. Парцэляваная акалічнасць месца **ў ланцуг** не з'яўляецца спецыфікатарам пабуджальнасці, бо можа ўжывацца і ў канструкцыях са значэннем абвеснага ладу. Калі параўнаць канструкцыі *Мы – у ланцуг* і *Маркін! У ланцуг* (В. Быкаў. Яго батальён), то можна ўбачыць, што значэнні як абвеснага, так і загаднага ладу маюць ідэнтычную структуру і спецыфікуюцца толькі звароткам.

Рэалізацыя значэння загаднага ладу ў эліптычнай канструкцыі можа адбывацца і ўнутрысінтаксічна. У сказах *Гэй, днявальны, сюды!* (В. Быкаў. Мёртвым не баліць); – *Гутман, ракету* (В. Быкаў. Яго батальён); *Старшы лейтэнант Кротаў – у голаў калоны*

(В. Быкаў. Яго батальён); *Янка, на сход! – крычаў тым часам Юлік каля другое хаты* (К. Чорны. Зямля); – *На покуць, // Сохвія Пятроўна! // – Гукнуў сусед – дзядок Сівец. // – А Божа мой, ці не ўсё роўна // Старой мне, бабе, дзе сядзець?..* (Н. Гілевіч. Родныя дзеці) зваротак спецыфікуе значэнне загаднага ладу дзеяслова, які па форме супадае з дзеясловам абвеснага ладу. Парцэляваная канструкцыя ў дыялогах дае магчымасць спецыфікаваць значэнне ладу цэлай канструкцыі – *Дзянішчык! – хутка адыходзячы ад яго вёсткі, сказаў капітан. – Паўзком у хмызняк і ўсіх – назад! Усіх назад, у ланцу!* (В. Быкаў. Яго батальён).

Першы актант у спалучэнні з інтанацыяй таксама можа выконваць ролю спецыфікатара мадальнасці. У сказах *Усе па аднаму – за мной!* (А. Дударай. Радавыя); – *Ты – са мной!* (В. Быкаў. Яго батальён) першыя актанты **ўсе, ты** ўказваюць, што эліпсаваны дзеяслоў мае значэнне загаднага ладу.

Парцэляваная канструкцыя ў спалучэнні з адпаведнай інтанацыяй таксама можа спецыфікаваць значэнне загаднага ладу эліпсаванага дзеяслова. У канструкцыі *У Юравічы! У бальніцу – зараз жа! – сказаў доктар, пазваўшы бацьку з сянец...* (І. Мележ. Людзі на балоце) парцэлят **у Юравічы** адначасова з'яўляецца семантычным і мадальным спецыфікатарам.

Спецыфікатарам мадальнасці можа быць частка складанага сказа, якая змяшчае толькі адзін кампанент. У сказе *У каго гранаты – да мяне* (В. Быкаў. Яго батальён) спецыфікатар мадальнасці **да мяне** ўказвае на форму загаднага ладу апушчанага дзеяслова.

Сустракаюцца выпадкі, калі спецыфікатарам мадальнасці выступаюць актанты. У сказе *Каня, жыва!* (В. Быкаў. Воўчая зграя) паказчыкам значэння загаднага ладу выступае другі актант **каня**. Часам спецыфікацыя мадальнасці ў эліптычным сказе адбываецца на суперсіntaxічным узроўні. Канструкцыя – *Ну, дзе твой бандыт? К следчаму* (В. Быкаў. Сотнікаў) змяшчае спецыфікатар **к следчаму**, які з'яўляецца самастойнай сінтаксічнай адзінкай.

Спецыфікатарам мадальнасці ў эліптычных сказах можа быць і часціца **давай (давайце)**, якая ўжываецца пры ўтварэнні пэўных форм загаднага ладу. Часціца **давайце** можа ўжывацца ў канструкцыях, дзе эліпсаваны дзеяслоў мае форму 3-й асобы множнага ліку: *Это праўда! – падхапіў Хоня. – Дакавайце ў хату* (І. Мележ. Людзі на балоце); *А то, можа, у мястэчка давай* (І. Мележ. Людзі на балоце); *Музыканты іграюць польку ў паскораным тэмпе. Адаць (падыходзячы да Надзі). Давай і мы* (А. Дударай. Радавыя). Таксама часціца **давай (давайце)** можа ўжывацца ў якасці спецыфікатара значэння загаднага ладу і пры іншых формах эліпсаванага дзеяслова. У сказе *Давай па траншэі – за кулямётам. Удвух*

возьмеце кулямёт – і сюды (В. Быкаў. Яго батальён) часціца **давай** ужываецца пры эліпсаваным дзеяслове ў форме 2-й асобы адзіночнага ліку, што з'яўляецца нетыповым для гэтай граматычнай формы. Падобным чынам адбываецца спецыфікацыя загаднага ладу і ў канструкцыях *Чакай ты з сувяззю. Давай у варонку назад!* (В. Быкаў. Яго батальён); *Давай сюды! Во, на сухое... Хіба можна так?* (В. Быкаў. Мёртвым не баліць); *Давай на воз! – кажа яна* (В. Быкаў. Знак бяды). Часціца **давай** з'яўляецца спецыфікатарам значэння загаднага ладу другой асобы адзіночнага ліку ў эліптычным сказе.

Часціца **давайце** можа быць спецыфікатарам і ў форме 2-й асобы множнага ліку: *Дакакалі каму ўжэ так хочацца ётай зямлі, – тут правільна сказаў Хоня, – давайце да тых, што ўжэ ўступілі. І вам будзе ўцешна! Не абідзім* (І. Мележ. Людзі на балоце); *Танкі! Нямецкія танкі! Разумеете! Дзе камандзір? Давайце к камандзіру!* (В. Быкаў. Мёртвым не баліць).

Спецыфікатарам значэння загаднага ладу ў эліптычных сказах можа быць і часціца **каб**: *Але каб нікому болей ні слова! Перадалі... і адразу дадому* (В. Быкаў. Знак бяды); *Дакаглядзі ж, кеб з хаты нікуды! І ў хату нікога чужога – зачыніся і не пускай!* (І. Мележ. Людзі на балоце); *Знайце ж канспірацыю... І працуйце ціха... // Каб ні слова гадам, пападзеш калі // – і, здаецца, з ветрам // Вылятала Свіслач, // Буйнаю паводкай // Мчала на палі* (П. Броўка. Памяць сэрца); *Калі хочаш – бяжы ў хлеў і над казой паплач, а ля мяне каб моўчкі* (А. Дударай. Радавыя).

Сродкі спецыфікацыі значэння загаднага ладу ў эліптычных сказах уключаюць і адмоўную часціцу **ні**: *Без маёй запіскі нікому ні манеткі* (А. Макаёнак. Таблетку пад язык), і часціцы **хай бы**: – *Ага! – сказаў Цвяткоў! – Мы хай бы ішлі, так? А ты – у кусты! Знаем такіх* (В. Быкаў. Мёртвым не баліць).

У эліптычных сказах спецыфікатарам загаднага ладу могуць выступаць сродкі ўмоўнага ладу: *Ці нельга б пацішэй трохі. – І папрыстойней!* (І. Мележ. Людзі на балоце).

Эліптычны сказ таксама можа выражаць мадальнае адценне *пажаданаасці*. Сродкі для выражэння адцення пажаданаасці выкарыстоўваюцца самыя розныя. Яно можа выражацца ў канструкцыях з эліпсісам пры дапамозе злучніка **каб**, які звязвае галоўную частку з даданай (эліптычнай): *Я бабе скажу, каб закускі якой* (В. Быкаў. Знак бяды); – *Я буду рабіць з чыстай душой. Толькі... хацелася б, каб вакансія – мне* (А. Макаёнак. Верачка); *От думаю: кеб Хадоська була, кеб з Канапляначкаю – полечку ці кадрыліку на 18 кален* (І. Мележ. Людзі на балоце).

Злучнік **каб** сумяшчае ў сабе дзве функцыі – сінтаксічнае падпарадкаванне і мадальнае адценне.

Функцыю спецыфікатара мадальнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова могуць выконваць і часціцы. Часціца **толькі**, акрамя вылучальнай, выконвае функцыю спецыфікатара мадальнага адцення пажаданасці: **Толькі б матчыну сцежку дагнаць. Толькі б з мамай – няхай перад смерцю** (Т. Бондар. Каліна зімы).

Спецыфікатарамі пажаданасці могуць быць і часціцы **бы**: **Ездзілі мы ўчора на выстаўку. Вось гэта тэхніка! Нам бы такую ў калгас!** (А. Дзялендзік. Яблычны спас); **хоць**: **З вейкі мамінай парушынкай // У сусвеце ляціць чалавек. // Хоць глыточак адзін, хоць рацінку // На дарогу – на год, // Як на век** (В. Зуёнак. На сэрцы – неспакою камень).

Неабходна зазначыць, што эліптычныя канструкцыі з адценнем пажаданасці сустракаюцца рэдка. Гэта тлумачыцца тым, што пры адсутнасці дзеяслова граматычнае выражэнне мадальнасці ўскладняецца.

Эліптычныя канструкцыі могуць набываць мадальнае значэнне *неабходнасці*. Яно рэалізуецца пераважна ў аднасастаўных безасабовых сказах з эліпсісам дзеяслова. Спецыфікатарам мадальнага адцення неабходнасці з'яўляецца безасабова-прэдыкатыўнае прыслоўе **трэба**, якое надае дзеянню адценне неабходнасці. Спецыфікатар **трэба** часцей выкарыстоўваецца ў простых па структуры канструкцыях з эліпсісам дзеяслова: **Яна пазяхнула, потым выпрасталася, нязгодна крутнула галавой: – Не, спаць няма калі! Трэба – за сшыткі!** (І. Мележ. Людзі на балоце); **Піліп... ніводнага разу не крыкнуў. А на бабу іншым разам і трэба** (А. Дударай. Радавыя); **На сілу трэба сілай!** (І. Мележ. Людзі на балоце); **Мелко! – сказаў Міканор Ларывону. Той нібы не бачыў, не чуў, лянiва шмакнуў пад ногі Міканору тванню. – Глыбей трэба! Не меней як паўтары аршыны...** (І. Мележ. Людзі на балоце); **Яго з цёплым дажджом у зямлю трэба** (А. Дударай. Радавыя); **Лоб у лоб трэба і знянацку** (М. Матукоўскі. Мудрамер); **На покуць трэба юбілярку! // – Напомніў Лёкса Тамашу. // Тады ўсе: // – На покуць – маці!..** (Н. Гілевіч. Родныя дзеці). Спецыфікатар **трэба** часам ужываецца разам з сірканстантамі, якія ўказваюць на семантыку эліпсаванага дзеяслова: **– Во што! – сказаў Ляўчук, хапаючыся за аглоблю. – Трэба паасобку** (В. Быкаў. Воўчая зграя); **Мне ночку трэба** (В. Быкаў. Сотнікаў); **І мне, тым часам, трэба...** (І. Мележ. Людзі на балоце).

Рэалізацыя прапазіцыі са спецыфікатарам аб'ектыўнай неабходнасці ў сказах узнікае пры ўмовах, калі гаворачы канстатуе факт неабход-

насці пэўнага дзеяння ці працэсу. Рэалізацыя названае значэнне можа таксама і ў эліптычных канструкцыях, якія ўваходзяць у састаў складаных: **– Трэба назад, – сказаў ездавы. – А то і каня ўтопім, і самі** (В. Быкаў. Воўчая зграя); **Зіму пракантаваліся на печы, а вясной сцямілі: трэба ў лес** (В. Быкаў. Абельск); **Старшыня, родненькі! У мяне такая бяда, што з вока на вока трэба...** (А. Макаёнак. Таблетку пад язык); **– Як не палягчыце, трэба па знахарку... У Юравічы трэба...** (І. Мележ. Людзі на балоце); **– Сказалі ж, праз грэблю трэба. Так жа казалі. А то – балота** (В. Быкаў. Воўчая зграя).

Такім чынам, мадальнае адценне неабходнасці ў сказах з эліпсісам дзеяслова можа фарміравацца і пры дапамозе семантыкі актантаў і сірканстантаў. Пры гэтым спецыфікатарам мадальнага адцення неабходнасці з'яўляецца актанта-сірканстантны комплекс: **Ты ж застаешся тут, – кінуў ён на вёску. – А мне ў атрад** (В. Быкаў. Сотнікаў). Аднак такія сказы сустракаюцца не часта. Гэта абумоўлена тым, што эліпсіс дзеяслова стварае пэўныя цяжкасці пры фарміраванні семантыкі сказа, а тым больш – пры ўтварэнні мадальнасці.

І зусім рэдка сустракаюцца канструкцыі, у якіх мадальнасць фарміруецца пры дапамозе парцэляванай канструкцыі. Парцэлят выконвае ролю спецыфікатара, фарміруючы адначасова і семантыку эліптычнага сказа, і мадальнасць: **– Галоўнае, да цёткі якой. Каб карміла, – напомніў Ляўчук** (В. Быкаў. Воўчая зграя).

У канструкцыях з эліпсісам дзеяслова можа выражацца мадальнае адценне *магчымасці*. Паверхневае выражэнне магчымасці ў эліптычных канструкцыях рэалізуецца пераважна пры дапамозе безасабова-прэдыкатыўнага прыслоўя **можна**: **Разумныя і тады былі. Але як было жыць? Нагараваліся ў малазямеллі. Што можна было на дзвюх дзесяцінах з дзецьмі?** (В. Быкаў. Знак бяды); **– Можна было б тую, у якой рабіў, – прамовіў Васіль, надзяваючы світу напашкі. – Не ў сваты, кеб у новай. – Тая ж – як сіто, сыночак. Уся ў дзірках** (І. Мележ. Людзі на балоце); **Антонавіч. Калі быў маладзейшы, казаў: Іванавіч, што на ёй можна** (А. Дзялендзік. Яблычны спас). Спецыфікатар **можна** з'яўляецца самым пашыраным сродкам пры фарміраванні семантыкі магчымасці ў эліптычных сказах, бо слова **можна** само па сабе змяшчае названае значэнне.

Пры ўтварэнні мадальнага адцення магчымасці ў эліптычных канструкцыях часам ужываюцца і іншыя спецыфікатары – пабочнае слова, якое ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова надае сказу адценне пажаданасці: **– За вёску, можа, у жытное, // Дзе ціша долы спавіла? // – Ага, за вёску. // Так даўно я // У полі ночку не была** (Н. Гілевіч. Родныя дзеці).

І зусім рэдка сустракаюцца выпадкі, калі спецыфікатарам магчымасці ў эліптычнай канструкцыі выступае часціца: *Туды цяпер і не даехаць, і не дайсі. На верталёце хіба...* (М. Матукоўскі. Мудрамер). Мадальная часціца **хіба** ўказвае на мадальнасць ажыццяўлення дзеяння пры пэўных умовах.

Падобным чынам можа выражацца і немагчымасць дзеяння. Спецыфікатарамі ў такіх выпадках могуць выступаць або безасабова-прэдыкатывнае прыслоўе **нельга**: *Мяне спынілі: нельга нацянькі* (А. Разанаў. Вастрыё стралы), або матэрыяльна выражаная звязка састаўнога дзеяслоўнага выказніка (у якім эліпсавана яго частка): *Крыўдна: зноў не атрымаецца на поўдзень* (А. Дзялендзік. Яблычны спас).

Мадальнае адценне *пабуджальнасці* можа фарміравацца ў эліптычных канструкцыях з семантыкай маўленчых працэсаў. Падобныя канструкцыі звычайна перадаюць просьбу або загад аднаго суб'екта другому. Спецыфікатарам *пабуджальнасці* ў падобных сказах можа быць часціца **каб**: – *Каб ні слова пра ўсё! Нікому, ніколі!* (І. Мележ. Людзі на балоце); – *Дык вось зарубіце сабе на носе, – строга кажа капітан. – Больш каб ні слова!* (В. Быкаў. Мёртвым не баліць).

Сустракаюцца эліптычныя канструкцыі, у якіх спецыфікацыя *пабуджальнасці* фарміруецца пры дапамозе другога актанта (А₂). Другі актанта ў эліптычным сказе адначасова выконвае функцыю семантычнага і граматычнага спецыфікатара: *Ніколі нікому ні слова. Як перад Богам* (І. Мележ. Людзі на балоце); *Толькі вы пра тое, што я казала... нікому* (І. Мележ. Людзі на балоце).

І зусім рэдка можна сустрэць эліптычныя канструкцыі з іншымі мадальнымі адценнямі.

Значэнне *ўмоўнасці* ў эліптычных сказах можа фарміравацца аналагічна, як і ў поўных сказах, пры дапамозе часціцы **бы**: *Дзіўны вы чалавек, Пётр Іванавіч! Вам бы – ніжэй травы* (А. Дзялендзік. Яблычны спас); *Толькі от вас ды матку шкода, дак і дзяржу я. А так – даўно б!* (І. Мележ. Людзі на балоце).

Такім чынам, мадальнасць у эліптычных канструкцыях можа фарміравацца рознымі сродкамі. Найбольш распаўсюджанымі з'яўляюцца ўнутрысінтагматычныя адзінкі – часціцы (*давай, давайце, каб, ні, хоць*), звароткі, таксама спалучэнні актантаў і сірканстантаў. Суб'ектыўная мадальнасць у эліптычных сказах фарміруецца пры дапамозе безасабова-прэдыкатывнага прыслоўя *трэба*. Зрэдку сустракаюцца сказы, у якіх мадальнасць фарміруецца пры дапамозе парцэляваных канструкцый, якія ўключаюць граматычны спецыфікатар.

ЛІТАРАТУРА

- Адмони В.Г. Основы теории грамматики. Л., 1964.
 Бурак Л.І. Асобныя сродкі эканоміі газетнага тэксту // Культура мовы журналіста: Зб. навук. артыкулаў; Пад рэд. А.І. Наркевіча, М.Я. Цікоцкага. Мн., 1992. Вып. 6. С. 79–85.
 Колосова Т.А. Русские сложные предложения асимметричной структуры. Воронеж, 1980.
 Павлова Н.М. Прагматика художественного текста и коммуникативно-экспрессивные возможности языковых единиц // Проблемы экспрессивной стилистики: Сб. ст. Ростов н/Д., 1992. Вып. 2. С. 109–114.
 Панина Н.А. Имплицитность языкового выражения и ее типы // Значение и смысл речевых образований: Межвуз. темат. сб. Калинин, 1979. С. 48–59.

Паступіў у рэдакцыю 16.11.07.

Наталля Уладзіміраўна Чайка – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства БДПУ імя М. Танка.